

WSTĘP

Zagłada Żydów to instytucjonalnie zorganizowane i systematycznie przeprowadzone w latach II wojny światowej przez niemieckich nazistów i ich pomocników bezprecedensowe w dziejach ludobójstwo. Jedynym powodem zamordowania niemal sześciu milionów dzieci, kobiet i mężczyzn było to, że urodzili się Żydami. Było to wydarzenie, które nie tylko wpłynęło na bieg historii współczesnej, ale odcisnęło piętno na kulturze europejskiej i nadało nowy kierunek refleksji o człowieku jako istocie społecznej i jego naturze. Los, jaki ludzie zgotowali ludziom, z trudem poddaje się racjonalnemu opisowi. Wielu badaczy wskazuje na trudności, a nawet niemożność opisanego i zanalizowania doświadczenia, które było udziałem Żydów w latach II wojny światowej. Jedni twierdzą, że „Holokaustu nie można odmalować, opisać ani wyrazić, tę rolę może spełnić jedynie milczenie”¹. Inni, że „choć coś takiego się zdarzyło, trudno to ogarnąć wyobraźnią”². A mimo to ten skrajny przypadek ludobójstwa stał się przedmiotem refleksji teologów i filozofów. Jest obiektem badań historyków, politologów, socjologów oraz przedstawicieli innych nauk społecznych i humanistycznych. Do dziś jest tematem artystycznej wypowiedzi wielu malarzy, rzeźbiarzy, filmowców, pisarzy i poetów. Jest także zagadnieniem rozważanym przez pedagogów i ważnym tematem nauczonym w czasie szkolnych lekcji. Na edukacyjny walor nauczania o Zagładzie wskazywano już wielokrotnie³. W Polsce temat Zagłady omawiany jest na lekcjach

-
- 1 Agnes Heller, Ferenc Fehér, *Czy możliwa jest poezja po Holokauście*, „Lettre Internationale po polsku”, zima 1993/94, s. 64; zob. też uwagi Anthony’ego Easthope’a: tenże, *Holocaust i niemożność przedstawienia*, tłum. Magdalena Pietrzak-Merta, „Res Publica Nowa” 1997, nr 11, s. 59–65, a także Jakub Muchowski, *Historyka Shoah. Problematyka przedstawiania katastrof historycznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006; Anna Ziębińska-Witek, *Holocaust. Problemy przedstawiania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005; *Stosowność i forma. Jak opowiadać o Zagładzie?*, red. Michał Głowiński i in., Universitas, Kraków 2005; Alvin H. Rosenfeld, *Podwójna śmierć. Rozważania o literaturze Holocaustu*, tłum. Barbara Krawcovicz, Cyklady, Warszawa 2003.
 - 2 Imre Kertész, *Język na wygnaniu*, tłum. Elżbieta Sobolewska, Elżbieta Cygielska, W.A.B., Warszawa 2004, s. 40.
 - 3 *Holokaust – lekcja historii. Zagłada Żydów w edukacji szkolnej*, red. Jacek Chrobaczyński, Piotr Trojański, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004; *Dlaczego należy uczyć o Holokauście?*, red. Jolanta Ambrosewicz-Jacobs, Leszek Hońdo, wyd. 2 poszerzone, Instytut Europeistyki UJ, Kraków 2005; *Auschwitz i Holocaust. Dylematy i wyzwania*

języka polskiego i historii. Od 1999 roku jest obowiązkowym elementem nauczania na poziomie gimnazjum, a od 2001 roku także szkół ponadgimnazjalnych. Obecnie zagadnienia związane z Zagładą są przedstawiane w gimnazjum na lekcjach wiedzy o społeczeństwie i języka polskiego oraz w szkołach ponadgimnazjalnych dodatkowo w ramach lekcji historii. Ministerstwo Edukacji Narodowej rekomenduje nauczycielom program nauczania o Zagładzie na lekcjach przedmiotów humanistycznych⁴, a uczniom książkę pomocniczą do nauczania historii w całości poświęconą genezie i przebiegowi Zagłady⁵.

Celem lekcji jest przybliżenie uczniom problematyki Holokaustu, zwrócenie uwagi na uniwersalne znaczenie tego wydarzenia w dziejach najnowszych, jego specyfikę i wyjątkowość oraz konsekwencje. Uznano, że Zagłada była jednym z najważniejszych wydarzeń formujących dwudziestowieczną historię nie tylko Polski, ale Europy i świata. Zauważono, że nauczanie o zagładzie Żydów to nie tylko przekazywanie uczniom wiedzy o wydarzeniach sprzed ponad półwiecza, ale także zadanie wychowawcze i wyzwanie moralne. Edukacja o Zagładzie stwarza bowiem okazję do dyskusji na temat cech demokratycznego społeczeństwa i ich zagrożeń; ludzkich postaw i ich uwarunkowań; podstawowych wartości w życiu człowieka i społeczeństwa i ich antynomii: dobra–zła, miłości–nienawiści, tolerancji–dyskryminacji, odwagi–tchórzostwa i innych⁶. O Zagładzie uczymy w kontekście walki z rasizmem, antysemityzmem i ksenofobią. Sądzimy, że edukacja na ten trudny temat może być dobrym sposobem do kształtowania postaw tolerancji, otwartości, a także odpowiedzialności względem przyszłości.

* * *

Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich ma stanowić pomoc dydaktyczną dla nauczycieli i uczniów, którzy podejmują tę problematykę na lekcjach przedmiotów humanistycznych. Wobec rosnącego zainteresowania tematem, co od kilku lat znajduje wyraz w rosnącej

polskiej edukacji, red. Piotr Trojański, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2008.

- 4 Robert Szuchta, Piotr Trojański, *Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000 (wyd. 2, 2001), nr dopuszczenia: DKW-4014-317/99.
- 5 Robert Szuchta, Piotr Trojański, *Holocaust zrozumieć dlaczego*, Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, wyd. 2 poprawione, Warszawa 2006. W wielu szkołach używany jest równoległy podręcznik: *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, red. Feliks Tych, Fundacja Shalom, Warszawa 2004.
- 6 Piotr Trojański, *Holocaust jako źródło kształtowania wartości uniwersalnych* [w:] *Wartości w edukacji historycznej*, red. Janusz Rulka, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1999, s. 89–93.

liczbie prezentacji maturalnych z języka polskiego poświęconych różnym aspektom zagłady Żydów, wydanie zestawu tekstów źródłowych wydaje się nie tylko celowe, ale i konieczne.

Wybór źródeł skierowany jest również do szerokiego kręgu odbiorców interesujących się historią najnowszą. Może on służyć zainteresowanym do pogłębienia własnej wiedzy na temat wydarzeń związanych z Zagładą, a przez to przyczynić się do lepszego zrozumienia tego, co wydarzyło się w sercu Europy w połowie XX wieku. Zamieszczone w tomie teksty są zgrupowane w jedenastu rozdziałach. Opisują one genezę, przebieg i konsekwencje Holokaustu. W pierwszym rozdziale zaprezentowano źródła dotyczące ideologii nazizmu oraz dokumentujące pierwsze prześladowania Żydów w Niemczech. W rozdziale drugim można znaleźć źródła dokumentujące relacje polsko-żydowskie przed wybuchem II wojny światowej. Uważamy za celowe ukazanie postaw Polaków wobec Żydów w tym okresie oraz zwrócenie uwagi na ich ciągłość w czasach Zagłady, a także szczególną podatność części społeczeństwa polskiego na wpływy nazistowskiej propagandy antysemickiej. Rozdział trzeci zawiera źródła dotyczące pierwszego etapu Zagłady realizowanego już w warunkach wojennych. Mówią one o pierwszych represjach i prześladowaniach ludności żydowskiej na okupowanych ziemiach polskich, o przesiedleniach i tworzeniu gett. Tu także znalazły swe miejsce źródła dokumentujące obowiązek pracy przymusowej ludności żydowskiej oraz warunki życia w „dzielnicach zamkniętych”. Kolejny etap eksterminacji polskich Żydów jest ukazany poprzez źródła zgrupowane w rozdziale zatytułowanym „Decydujące miesiące. Czerwiec–grudzień 1941”. Według ustaleń historyków to właśnie w tym okresie w najwyższych kręgach władzy partyjno-państwowej III Rzeszy zapadła decyzja o *Endlösung der Judenfrage*⁷. Zamieszczono tu dokumenty ukazujące proces podejmowania decyzji o „ostatecznym rozwiązaniu” oraz informujące o pierwszych masowych mordach na ludności żydowskiej, przeprowadzanych latem i jesienią 1941 roku przez członków *Einsatzgruppen* na Wschodzie. W części tej znalazły się też świadectwa omawiające antyżydowskie wystąpienia ludności cywilnej w tzw. pasie ziemi niczyjej, który powstał latem 1941 roku na terenach do tej pory okupowanych przez ZSRR, a jeszcze niezajętych przez armię niemiecką. Następny rozdział jest w całości poświęcony realizacji masowej eksterminacji Żydów na ziemiach polskich. Wyodrębniono tu trzy podrozdziały, w których poprzez źródła ukazano ten proces na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy, w Generalnym Gubernatorstwie i Okręgu Białystok, gdzie realizacji planu masowego

7 *Endlösung der Judenfrage* (niem.) – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej – eufemizm używany przez Niemców od połowy 1941 roku na określenie programu zagłady europejskich Żydów.

uśmiercania Żydów nadano nazwę *Aktion Reinhardt*⁸. W osobnym podrozdziale zamieszczono źródła mówiące o największym ośrodku zagłady, jaki Niemcy utworzyli w okupowanej Europie – KL Auschwitz-Birkenau. Dwa kolejne rozdziały poświęcono żydowskiemu ruchowi oporu oraz postawom społeczeństwa polskiego wobec prześladowań i zagłady Żydów. Rozdział ósmy dotyczy lat 1943–1945. Zaprezentowano tu źródła, które ukazują losy ukrywających się Żydów oraz tych nielicznych, którzy po *Aktion Reinhardt* byli jeszcze w obozach pracy i koncentracyjnych, w jedynym getcie, które przetrwało do 1944 roku (Łódź), bądź doczekali wyzwolenia w innych okolicznościach i warunkach. Rozdział dziewiąty zawiera teksty ukazujące skutki niemieckiego ludobójstwa na ludności żydowskiej, odnoszą się one do bezpośrednich skutków Holokaustu. Mówią o stratach demograficznych wśród Żydów polskich, o kondycji fizycznej i duchowej tych naprawdę nielicznych, którzy ocalili, ale i o nastrojach oraz postawach wśród samych Polaków wobec ocalałych, a także o powojennych rozliczeniach zbrodniarzy wojennych. Teksty dokumentów międzynarodowych oraz wypowiedzi polityków, naukowców czy duchownych, a więc ludzi cieszących się powszechnym autorytetem, które odnoszą się bezpośrednio do Zagłady, znalazły się w rozdziale zatytułowanym „Wyzwania współczesności”. Warto podkreślić, że Holokaust nie jest li tylko zagadnieniem historycznym. Poprzez zamieszczenie współczesnych wypowiedzi i odniesienia do problemów dzisiejszego świata chcemy zwrócić uwagę na unikatowe, a jednocześnie uniwersalne znaczenie tego bezprecedensowego wydarzenia w dziejach.

* * *

Przy wyborze tekstów kierowano się przede wszystkim ich wartością dydaktyczną. Szczególną uwagę zwrócono na taki ich dobór, aby ich różnorodność korelowała z programem kształcenia na poszczególnych poziomach nauczania. Ma to istotne znaczenie nie tylko dla nauczycieli planujących lekcje, ale dla twórców programów i podręczników do nauczania historii, wiedzy o społeczeństwie i języka polskiego. Prezentowane w tomie źródła zostały pogrupowane w zagadnienia, które są zgodne z obowiązującą podstawą programową kształcenia ogólnego oraz z zatwierdzonym przez ministra edukacji narodowej do użytku szkolnego programem nauczania o Holokaucie, jak też z zaleceni-

8 *Aktion Reinhardt (Aktion Reinhard)* – kryptonim akcji eksterminacji Żydów na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. W dokumentach i historiografii można spotkać dwie formy zapisu: „Reinhard” i „Reinhardt”. W tej publikacji zdecydowano się przyjąć pisownię „Reinhardt”, ponieważ tą formą posługiwał się dowódca Akcji Odilo Globocnik, przeważa ona także w najnowszych opracowaniach monograficznych, por. np. *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Dariusz Libionka, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2004.

mi polsko-izraelskiej komisji podręcznikowej⁹. Zastosowany w publikacji układ tekstów źródłowych odpowiada porządkowi chronologiczno-rzeczowemu. Zasadniczo jest on także zgodny z przyjętym przez The Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research porządkiem prezentowania i opisywania zagadnień związanych z Zagładą¹⁰.

Przy wyborze tekstów źródłowych kierowano się ponadto następującymi kryteriami:

- Możliwości przyswojenia treści przez uczniów. Źródła szczególnie trudne w interpretacji lub zawierające drastyczne opisy zostały zaopatrzone znakiem graficznym (T). O ich wykorzystaniu powinien zdecydować sam nauczyciel, biorąc pod uwagę wiek uczniów, ich przygotowanie emocjonalne i merytoryczne do pracy z takim tekstem.
- Okoliczności powstania tekstu, a w szczególności jego autor. Wśród prezentowanych znalazły się źródła ukazujące różne aspekty Zagłady z punktu widzenia ofiary, sprawcy oraz świadka wydarzeń.
- Czas powstania źródła. Większość zamieszczonych tekstów pochodzi z czasów Zagłady. Są to więc teksty, które powstawały „tu i teraz”. Zawierają one często oprócz informacji historycznych refleksje i przemyślenia ich autorów na temat bieżących wydarzeń. Pozwalają czytelnikowi wniknąć w atmosferę tamtych wydarzeń, poznać ówczesny system wartości wyznawanych przez ich twórców. Jest to szczególnie istotne przy obcowaniu z tekstami ofiar Zagłady. Ma też duże znaczenie w edukacji o Zagładzie, która z uwagi na swe cele powinna odwoływać się właśnie do empatii z ofiarami.
- Wartość informacyjna. Teksty zostały tak dobrane, aby ukazać w miarę wyczerpujący obraz Zagłady poprzez wiele, czasem bardzo szczegółowych, faktów. Zamieszczono teksty bardzo ważne i powszechnie znane oraz takie, które nie były dotychczas wykorzystywane w nauczaniu. Uczniowie mogą znaleźć w nich odpowiedzi na wiele nurtujących ich pytań. Jednocześnie teksty są na tyle różnorodne, a w niektórych przypadkach trudne do jednoznacznej interpretacji, że prowokują do dyskusji i stawiania nowych pytań.
- Geografia Zagłady. Zamieszczono źródła dotyczące różnych aspektów Zagłady dokonującej się zarówno w dużych ośrodkach miejskich (Warszawa,

9 *Zalecenia dotyczące podręczników historii i literatury w Polsce i Izraelu*, Warszawa–Jeruzolima 1996.

10 Zob. *Task Force – Grupa Robocza do Spraw Międzynarodowej Współpracy w Dziedzinie Edukacji, Pamięci i Badań nad Holokaustem. Wytuczne dotyczące nauczania o Holokauście (Shoah)*, „Forum Europejskie” 2005, nr 9, Zeszyt tematyczny: „Edukacja europejska”, cz. 2, red. E. Mach, s. 60–61; zob. też: „Zagłada–Pamięć–Edukacja. Biuletyn nauczycieli” 2005, nr 4, s. 10, dostępny na portalu internetowym „Żydzi w Polsce. Ocalić od zapomnienia, uczyć dla przyszłości”, www.zydziwpolisce.edu.pl/biblioteka/biuletyn/Biuletyn_5-2005.pdf.

Łódź), jak i prowincjonalnych małych miastach, miasteczkach czy wsiach, na terytoriach okupowanej centralnej Polski oraz jej Kresach Wschodnich. Integralną częścią książki jest umieszczony w ostatnim rozdziale obszerny wybór tekstów literackich (proza, poezja), nawiązujących do wydarzeń sprzed dziesięcioleci. Starano się wybrać teksty ważne i literacko wartościowe. Wzbogacą one przede wszystkim warsztat pracy nauczyciela polonisty i ucznia zainteresowanego literaturą. Na końcu publikacji znajduje się słownik terminów i pojęć oraz kalendarium wydarzeń. Mogą być one pomocne przy osadzaniu faktów czy zjawisk, o których mowa w tekstach, w szerszym kontekście historycznym. Informacje biograficzne o wielu wymienionych w tekstach postaciach znajdują się w przypisach, zawsze w miejscu pierwszego przytoczenia danego nazwiska. Odszukanie odpowiedniej strony w książce umożliwiają zamieszczone na końcu indeksy osobowy i geograficzny.

Wraz z wyborem źródeł publikujemy zeszyt z ćwiczeniami. Jest on adresowany do nauczycieli uczących przede wszystkim w szkołach ponadgimnazjalnych, ale także – zwłaszcza część poświęcona ćwiczeniom z tekstami literackimi – w gimnazjach. Znajdują się w nim propozycje krótkich ćwiczeń z użyciem konkretnych tekstów źródłowych zamieszczonych w tej publikacji. Proponowane ćwiczenia można przeprowadzić z uczniami podczas szkolnych lekcji historii, wiedzy o społeczeństwie i języka polskiego.

Niniejsza publikacja zapewne nigdy by nie powstała, gdyby nie grono wspólnych osób z Centrum Badań nad Zagładą Żydów przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w Warszawie. Nie tylko inspirowały mnie one do pracy, ale i wspierały swą życzliwością, pomocą i wiedzą merytoryczną. Tą drogą chciałbym wyrazić swą wdzięczność i podziękować Alinie Skibińskiej i Jakubowi Petelewiczowi za olbrzymi wkład pracy w wyszukiwanie tekstów, sugestie dotyczące kompozycji książki, prace redakcyjne, a także za dyscyplinowanie mnie w dotrzymywaniu terminów na kolejnych etapach jej powstawania. Chciałbym też podziękować Pani Lucynie Tych, prof. Feliksowi Tychowi, dr. Dariuszowi Libionce i dr. hab. Andrzejowi Żbikowskiemu za wiele cennych i krytycznych uwag dotyczących wyboru źródeł. Gorące słowa podziękowania kieruję również w stronę dr hab. Barbary Engelking i dr. Jacka Leociaka, których opiekuńczy duch czuwał nade mną przez cały czas pracy nad książką. Dziękuję Wiesi Młynarczyk za odwagę i trud przygotowania rozdziału literackiego do książki, który wzbogaca i dopełnia całość. Dziękuję wszystkim, których życzliwość i zainteresowanie pracą okazały się tak bardzo pomocne.

Warszawa, 10 sierpnia 2009 roku
Robert Szuchta